

Treball de Fi de Grau

Títol

El vel del silenci

Reportatge sobre les exhumacions de les fosses comunes amb represaliats del franquisme del cementiri d'Alacant

Autoria

Andrea Romera

Professorat tutor

Francesc Escribano

Grau

Comunicació Audiovisual	
Periodisme	X
Publicitat i Relacions Públiques	

Tipus de TFG

Projecte	X
Recerca	

Data

1 de juny de 2022	X
29 de juliol de 2022	

Full resum del TFG

Títol del Treball Fi de Grau:

Català:	<i>El vel del silenci</i> . Reportatge sobre les exhumacions de les fosses comunes amb represaliats del franquisme del cementiri d'Alacant.			
Castellà:	<i>El velo del silencio</i> . Reportaje sobre las exhumaciones de las fosas comunes con represaliados del franquismo del cementerio de Alicante.			
Anglès:	<i>The veil of silence</i> . Report on the exhumations of the common graves of Francoist reprisals in the Alicante cemetery.			
Autoria:	Andrea Romera			
Professorat tutor:	Francesc Escribano			
Curs:	2021/22	Grau:	Comunicació Audiovisual	
			Periodisme	X
			Publicitat i Relacions Públiques	

Paraules clau (mínim 3)

Català:	Fosses comunes, memòria històrica, repressió franquista, Alacant
Castellà:	Fosas comunes, memoria histórica, represión franquista, Alicante
Anglès:	Common graves, historical memory, Francoism reprisal, Alicante

Resum del Treball Fi de Grau (extensió màxima 100 paraules)

Català:	Fa més de vuitanta anys de la fi de la Guerra Civil i més de cinquanta de la mort del dictador Francisco Franco. No obstant això, encara avui milers de persones continuen buscant als seus familiars enterrats en fosses comunes, distribuïdes per tota la geografia espanyola, amb l'únic objectiu de donar-los un final digne. <i>El vel del silenci</i> pretén posar en evidència què és el que mou a aquestes persones i què s'amaga darrere de la seva lluita, centrant-se en el particular cas del cementiri d'Alacant.
----------------	--

Castellà:	<p>Hace más de ochenta años del final de la Guerra Civil y más de cincuenta de la muerte del dictador Francisco Franco. Sin embargo, todavía hoy miles de personas siguen buscando a sus familiares enterrados en fosas comunes, distribuidas por toda la geografía española, con el único objetivo de darles un final digno. <i>El velo del silencio</i> pretende poner en evidencia qué es lo que mueve a estas personas y qué se esconde detrás de su lucha, centrándose en el particular caso del cementerio de Alicante.</p>
Anglès:	<p>It is more than eighty years since the end of the Civil War and more than fifty since the death of the dictator Francisco Franco. However, even today thousands of people are still searching for their relatives buried in mass graves, distributed throughout Spain, with the unique aim of giving them a dignified end. The veil of silence aims to highlight what moves these people and what lies behind their struggle, focusing on the particular case of the Alicante cemetery.</p>

AGRAÏMENTS

La realització d'aquest projecte no hauria estat possible sense totes les persones que hi han col·laborat aportant-me el seu coneixement o donant-me el seu testimoni. Per això, vull donar les gràcies a cadascuna d'elles:

A la Fini de Haro, la Gemma Sanchís, la Montse Rico i el Francisco Alcolea, familiars de represaliats inhumats al cementiri d'Alacant, per haver-me explicat la seva història des de la més pura sinceritat i per haver-me deixat connectar amb els seus sentiments. Les seves veus han estat un element clau per entendre el Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica. Gràcies.

A la Fani de Haro, secretària de l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant, a banda de pels motius anteriors, també per haver-me estès la seva mà des del principi del projecte malgrat estar a centenars de quilòmetres de distància. Per haver-me posat en contacte amb tants membres de l'associació i per haver-me facilitat tota la documentació de la qual disposava. Gràcies.

A l'arqueòleg Jorge García i la resta dels arqueòlegs de Drakkar, per deixar-me acompanyar-los durant tot un matí mentre feien la seva feina. I en especial al Jorge, per transmetre'm tot el seu coneixement en la matèria i donar-me les seves opinions més sinceres. Gràcies.

A l'historiador Miguel Ors, per la seva amabilitat i la seva paciència en explicar-me com va ser la repressió franquista a Alacant, un punt clau per entendre la qüestió de les fosses comunes al Cementiri de la Mare de Déu del Remei. Gràcies.

Al fotògraf Sergi Bernal, per ser el punt de partida d'aquest projecte. *El vel del silenci* es va convertir en una realitat a partir d'una trucada amb ell, com veurem més endavant. Gràcies.

Per últim, al meu tutor del TFG, Francesc Escribano, que m'ha mostrat el seu suport durant tot el procés i m'ha guiat per obtenir el millor resultat possible. Gràcies.

ÍNDIX

1. Justificació del tema	1
2. Objecte d'estudi i objectius	3
3. Pertinença professional	4
4. Criteris metodològics	5
5. Projecte professional. Reportatge: <i>El vel del silenci</i>	7
6. Bibliografia	38
7. Annex	42
7.1. Informació complementària sobre el fenomen de les fosses comunes a Espanya i el cas particular de la Comunitat Valenciana i Alacant.....	42
7.2. Informació complementària sobre el cementiri d'Alacant	44
7.3. Imatges d'arxiu complementàries del cementiri d'Alacant i l'exhumació de la fossa XXXIII	48

1. JUSTIFICACIÓ DEL TEMA

El vel del silenci és un reportatge que se centra en les exhumacions de les fosses comunes del Cementiri de la Mare de Déu del Remei (cementiri municipal d'Alacant). És un projecte que combina el testimoni dels protagonistes del cas amb veus expertes i amb la meua pròpia experiència visitant el terreny. Tot plegat, amb un únic objectiu: construir un relat complet que situï al lector en l'espai i el temps i aconseguixi fer-li entendre per què, vuitanta anys després dels assassinats, les famílies continuen buscant a les víctimes del franquisme inhumades en fosses comunes.

Malgrat que les exhumacions de fosses comunes ja van començar a fer-se de forma clandestina als anys setanta i vuitanta (just després de la mort de Franco), va ser l'any 2000 quan, a Burgos, es va exhumar la primera fossa comuna seguint una sèrie de criteris científics i amb la col·laboració de personal qualificat. Va ser gràcies a aquesta iniciativa que va néixer el Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica, el qual, encara el dia d'avui, continua capitanejant la lluita per l'obertura de fosses comunes.

Es tracta d'un moviment social amb més de vint anys de vida, que gràcies a la seva persistència i força ha aconseguit obrir-se camí fent front a les múltiples traves administratives i institucionals que s'ha trobat. És un moviment amb un significat simbòlic, polític i històric molt potent. Les seves accions van prendre tanta força a principis dels 2000 que van generar impactes procedimentals tals com la redacció i aprovació de la Llei de Memòria Històrica el 2007.

No obstant això, també és un moviment polèmic i, malauradament, molt estigmatitzat. Com passa amb la majoria de moviments socials, hi ha un sector de la població que no només no l'entén, també li resta importància i el rebutja. Una gran part de la ciutadania no assoleix entendre el què amaga cadascuna de les famílies que, encara el dia d'avui, vuitanta anys després de la barbàrie, continuen buscant les restes dels seus ascendents. Molts ho cataloguen de "ximpleria" o "pèrdua de temps".

En aquest context, els mitjans de comunicació no en fan prou ressò ni de la voluntat de les persones que integren el moviment ni de les novetats en matèria de fosses comunes. I això -

sumat a la passivitat social i governamental- porta al fet que les víctimes se sentin desemparades en una societat que les ignora per complet. És per aquest motiu que és necessari donar a conèixer la veritat sobre la situació que han viscut i continuen vivint aquestes famílies, per aconseguir una ciutadania més empàtica amb elles i, el més important, un govern també empàtic que els doni les facilitats necessàries.

D'altra banda, el fet de centrar el projecte en el Cementiri de la Mare de Déu del Remei respon a les peculiaritats que presenta aquest cas. En primer lloc, perquè quan parlem de fosses comunes acostumem a imaginar una cuneta amagada en una carretera perduda de difícil accés. Quan la realitat és que un espai tan comú com un cementiri és un dels principals magatzems de fosses que ens trobem al llarg de tota la geografia espanyola. El cementiri d'Alacant n'és un exemple, ja que alberga 41 fosses comunes, 36 de les quals amb represaliats del franquisme.

En segon lloc, perquè algunes de les fosses comunes del cementiri d'Alacant comparteixen terreny amb la tomba de José Antonio Primo de Rivera, la qual esdevé l'escenari de celebracions feixistes anualment. Així doncs, un espai que sembla estar reservat per les víctimes del franquisme, de tant en tant ha de conviure amb salutacions feixistes, camises blaves i el famós *Cara al Sol*.

Per últim, estudiar el cas del cementiri d'Alacant significa cenyir-se a l'actualitat més estricta. Tot i que el Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica va néixer l'any 2000, la mobilització ciutadana a Alacant no es va donar fins al 2020, vint anys després. Les exhumacions van començar pocs mesos abans d'iniciar aquest projecte i, un cop acabat, continuen duent-se a terme. Això, alhora esdevé una curiositat més: per què van trigar tant a mobilitzar-se en aquesta ciutat?

2. OBJECTE D'ESTUDI I OBJECTIUS

El principal objectiu que persegueix aquest treball és plasmar la realitat amagada i/o silenciada darrere del Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica en matèria de fosses comunes, centrant-se en el cas del cementiri d'Alacant.

Una de les qüestions que més m'inquietaven quan vaig iniciar el projecte era descobrir per quins motius encara existeix una recerca tan activa de víctimes del franquisme tants anys després dels crims. Així doncs, el meu objectiu era que el reportatge respongués a aquesta pregunta. No només perquè arribés a aquelles persones que menyspreen el moviment i així construir una societat més educada, també per persones com jo, que defensem el dret d'aquestes famílies, però no aconseguim entendre (aconseguíem, en el meu cas) què és allò que les mou.

Així doncs, aquest treball busca donar veu a una lluita invisibilitzada retratant, de la forma més fidel possible, el cas de les fosses comunes del cementiri municipal d'Alacant i la mobilització civil que les envolta. Delimitar el tema a aquest cas concret ha permès centrar el relat en la primera persona, tant dels testimonis com de la meva experiència, cosa que persegueix dues finalitats. En primer lloc, servir d'altaveu directe, sense filtres, a aquelles persones que s'han sentit ignorades i oblidades. En segon lloc, construir un text més proper on totes les persones tenen noms i cognoms, de forma que es retallin les distàncies entre el lector i els protagonistes i sigui més fàcil que es desperti un sentiment d'empatia.

Així doncs, el reportatge es proposa narrar una situació que viuen milers de persones encara avui per tota Espanya, oferint context, veus expertes i fonts testimonials, per plasmar una panoràmica completa del cas facilitant que al lector no se li escapi res sobre el que llegeix.

3. PERTINENÇA PROFESSIONAL

A la facultat sempre ens han ensenyat que el periodisme és una eina per donar veu a aquells que no la tenen. De fet, vaig escollir cursar el grau universitari per aquest motiu. Per això, amb el meu TFG m'he proposat justament aquesta fita, donar visibilitat a una lluita que ha quedat amagada i oblidada durant anys, i donar veu a un col·lectiu que se sent ignorat per les administracions i la ciutadania.

Considero que el periodisme és una pantalla pel canvi social i un canó de coneixement per educar a la societat. I, per fer-ho, és important crear continguts que expliquin realitats desconegudes, que retratin les esqueixes de la societat que no tenen cabuda en les nostres *filter bubbles*. A més, els mitjans de comunicació no donen prou visibilitat al tema de les fosses comunes, per això és crucial crear continguts que en parlin.

D'altra banda, el fet d'escollir el reportatge per donar forma al meu projecte és un element clau que emmarca aquest TFG en un treball periodístic. El reportatge és una de les principals formes del periodisme escrit i la que més permet oferir informació àmplia i detallada sobre qualsevol tema. A més, tenint en compte que vull encarar el meu futur cap a la premsa, és el que més s'adapta als meus objectius professionals.

4. METODOLOGIA

L'elaboració d'aquest projecte partia des de zero. És a dir, jo no soc familiar de cap represaliat del franquisme, no conec a ningú que formi part del Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica, ni tan sols sabia que s'estaven duent a terme exhumacions al cementiri d'Alacant. El contacte amb les fonts i la troballa de les informacions necessàries per crear aquest reportatge va ser el resultat d'anar estirant fils i lligant caps des d'un punt de partida: una trucada al fotògraf Sergi Bernal.

El primer pas, òbviament, va ser una documentació prèvia, basada en la visualització de documentals i la lectura de diversos llibres i peces de diaris que m'ajudessin a entendre l'estat de la qüestió. El més important abans d'abordar un tema és conèixer aquell tema. Després d'això, vaig començar a teixir una xarxa de contactes.

El meu tutor, Francesc Escribano, m'havia facilitat el contacte de Sergi Bernal, el fotògraf amb qui havia treballat en un dels seus llibres, *Desenterrant el silenci*, sobre la fossa comuna de La Pedraja (Burgos). El vaig trucar i ell em va ajudar a situar-me una mica més en matèria, em va ensenyar la seva feina i em va facilitar el contacte de l'Emilio Silva, el president de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica. Ja tenia present contactar amb l'associació, però, evidentment, tenir el contacte personal del seu president em va facilitar la feina.

A causa de la falta d'informació sobre exhumacions de fosses comunes als mitjans de comunicació, li vaig demanar a Emilio Silva si des de l'associació tenien constància de les fosses comunes que s'estaven exhumant en aquell moment, per tal de centrar el meu treball en un cas concret. Em va parlar de la fossa de Pico Reja a Sevilla i del cas del cementiri d'Alacant. Així que vaig buscar informació sobre ambdues fosses i vaig contactar amb els òrgans encarregats en cada cas.

Després d'investigar sobre els dos casos, em va cridar més l'atenció el cementiri d'Alacant perquè sentia que encaixava més amb la meua idea. Així doncs, vaig començar a fer els tràmits per saber-ho tot sobre aquelles fosses. Vaig intercanviar diverses trucades amb l'Ajuntament d'Alacant i el cementiri i, finalment, vaig aconseguir el contacte del cap del Departament de Memòria de l'ajuntament, Pablo Rosser. Ell em va facilitar la informació pertinent sobre el que

s'estava fent al cementiri i em va proporcionar el contacte de Jorge García, l'arqueòleg cap de l'empresa que estava realitzant les exhumacions en aquell moment.

La trucada amb el Jorge García va ser essencial. Em va explicar què era el que estaven fent en aquell moment, com funcionaven les exhumacions, com es distribuïen les fosses al cementiri i, el més important, em va posar en contacte amb la Fani de Haro, la secretària de l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant. Ella em va estendre la seva mà durant tot el procés, em va facilitar un llistat amb més de vint contactes de membres de l'associació (tots familiars de represaliats), es va oferir per donar-me el seu testimoni i em va acompanyar durant la meua visita al cementiri.

Va ser el 25 de gener que vaig viatjar fins a Alacant per visitar el cementiri. Un llarg matí de recopilació d'informació: entrevistes, documents, observació dels treballs... Desplaçar-me a Alacant per veure amb els meus propis ulls una exhumació i tenir contacte directe amb les sensacions a peu de fossa va ser un element clau per desenvolupar aquest treball. Malgrat que el contacte amb altres fonts personals fos per via telefònica, considero que això havia de viure-ho de forma presencial per poder explicar-ho de la millor manera. I poder formar part, per unes hores, de l'univers d'aquestes persones em va ajudar molt a trobar les respostes que venia buscant.

Així doncs, com es pot observar, al principi tot era com un nus d'informació conglomerada que em quedava molt lluny, però estirar el primer fil, el Sergi Bernal, em va ajudar a teixir una xarxa de fonts personals que van esdevenir essencials per posar en marxa el meu projecte.

Com és evident, però, les informacions proporcionades per totes les persones que he esmentat no han estat suficients per enllestir aquest projecte. El procés narrat anteriorment es compaginava, en tot moment, amb recerques de documentació a Internet, contactes amb experts (com el forense Francisco Ferrándiz o l'historiador Miguel Ors), consultes legislatives... Tot el necessari per poder construir una visió panoràmica del cas en què no s'escapés cap dada.

En definitiva, es podria dir que la metodologia emprada no ha estat estrictament estructurada, com podria passar en altres projectes més de caràcter acadèmic, sinó que ha estat un llarg procés que ha combinat, de forma constant, la recerca d'informació acadèmica amb trucades, mails, entrevistes i, fins i tot, un viatge.

5. PROJECTE PROFESSIONAL. REPORTATGE:

El vel del silenci

El vel del silenci

Veus amagades sota les fosses franquistes del cementiri d'Alacant

El Cementiri de la Mare de Déu del Remei està ubicat, com la majoria dels cementiris, als afores de la ciutat, a uns 5 km del centre. Anys enrere estava més allunyat, però amb el creixement del teixit urbà d'Alacant cada cop ha anat quedant més a prop de la metròpoli. Un autobús m'hi porta fins allà des de l'Avinguda del Poeta Carmelo Calvo. És un trajecte trist, entre polígons industrials i carreteres buides que travessen paisatges apagats. Potser perquè són les 8:37 del matí d'un dia gris i fred que recull els estralls d'una nit plujosa. Un clima poc comú a la ciutat valenciana, segons em comenten els vilatans. Potser la meteorologia m'estava preparant per al que anava a veure en una estona.

Només és mitja hora de trajecte fins que arriba l'última parada de l'autobús: la Plaça del Cementiri. Té forma de mitja lluna i el seu centre està presidit per una illa de cotxes aparcats. Per una banda, està rodejada de floristeries i botigues de marbres, totes elles amb les fatxades desgastades, encapçalades per cartells antiquats que anuncien ofertes. És com immerngir-se en un ambient completament funerari. Just al costat dels comerços, en un racó, s'amaga un petit bar. Podria donar un punt de vida a l'escena, però està buit i passa completament desapercebut, potser perquè encara és molt d'hora.

L'altra banda de la plaça està tallada en línia recta per un alt mur de color blanc que defineix els 223.674 m² que ocupa el territori sant. Milers de sepultures, làpides i flors es poden veure només creuar els grans porticons de vidre i ferro de l'entrada principal. Escultures de pedra de fins a quatre metres criden la meua atenció. M'imagino la vida luxosa que, anys enrere, devien portar les persones que ara està enterrada sota elles.

Però entre tota l'explosió de pompositat fúnebre, el que passa desapercebut en aquest escenari són les 41 fosses comunes soterrades amb represaliats de la Guerra Civil i el franquisme, apartades a una cantonada del cementiri. 36 d'elles, en concret, amb víctimes dels afusellaments ordenats pel dictador Francisco Franco des que va prendre la ciutat (l'any 1939)

fins al dia de la seva mort. Un total d'unes 400 persones esborrades de la història, amagades sota una sorra que qualsevol persona pot trepitjar sense adonar-se si camina pel cementiri d'Alacant observant l'ostentositat d'altres tombes.

EL CAS D'ALACANT

Les 41 fosses comunes del cementiri d'Alacant representen una ínfima part de les gairebé 2.500 fosses que hi ha localitzades per tota la geografia espanyola. I sense comptar totes aquelles que, segons els experts, mai seran localitzades perquè han estat sepultades per carreteres, autopistes o edificacions; a banda de les que romanen buides, perquè durant la dictadura més de 33.000 restes van ser traslladades al Valle de los Caídos. En total, consten 114.226 persones desaparegudes durant el període bèl·lic i repressiu, de les quals només es podran recuperar les restes d'entre 20 mil i 25 mil.

En el cas d'Alacant, pot arribar a resultar sorprenent per alguna gent -entre la qual m'incloc- que un episodi tan violent en la història d'Espanya, com el que representen les fosses comunes del franquisme, llueixi en un indret tan evident com un cementiri. Quan es parla de fosses comunes, l'imaginari col·lectiu no acostuma a anar més enllà de la imatge construïda d'una fossa soterrada en una cuneta. Justament el tipus de fossa més difícil de localitzar per la seva minuciosa estratègia d'ocultament. La realitat, però, és molt diferent. Hi ha diversos tipus de fosses, ubicades a diferents indrets i que acullen a diferents tipus de represaliats. Alacant és un exemple.

Tal com em va explicar Miguel Ors, doctor en història contemporània i director de la Càtedra Pedro Ibarra de la Universitat Miguel Hernández d'Elx, a la Comunitat Valenciana no hi ha fosses comunes en la mesura que poden existir en autonomies com Andalusia. Això es deu al fet que la Comunitat Valenciana no va ser escenari de cap batalla durant la Guerra Civil, que van ser els anys on es van produir les matances més desproporcionades i els enterraments massius en fosses comunes. Enterraments en què els afusellats constaven com desapareguts i no eren sotmesos a cap tipus de judici abans de ser assassinats.

Entre 1936 i 1939 la Comunitat Valenciana era escenari d'una anòmala "estabilitat" (dins de les possibilitats d'un país en guerra), sobretot la província d'Alacant, que va ser un dels últims territoris d'Espanya en caure. L'1 d'abril de 1939 Franco va declarar el final de la guerra, i les

tropes revoltades havien arribat a Alacant entre el 28 i el 30 de març, és a dir, pocs dies abans. De fet, com a qüestió anecdòtica, el govern de la República es va establir en una masia a Petrer (Alacant), coneguda com la posició Yuste, fugint del conflicte bèl·lic fins que el nou règim es va fer amb tot el país.

Per tant (malgrat casos excepcionals com el del camp de concentració d'Albatera), els afusellaments duts a terme a la província d'Alacant són conseqüència de la repressió franquista un cop acabada la guerra. I això suposa un fet clau per entendre l'estat de la qüestió de les fosses comunes i els represaliats alacantins.

Quan Franco es fa amb tot el país, imposa un nou règim, és a dir, una nova legalitat. I en aquesta nova legalitat, el fet d'assassinar a tots els contraris al règim esdevé una mesura lícita i legal en l'àmbit estatal. Per tant, tots els afusellats a partir de l'1 d'abril de 1939 a Alacant (i a la resta del país) ja consten com a morts legals, m'explica Miguel Ors, perquè es produeixen dins de la nova legalitat imposada per Franco.

Abans de continuar, però, hem d'entendre que no parlem d'una legalitat ferma, perquè es tracta d'un règim que ve d'un cop d'estat, de manera que construeix un estat sense cap legitimitat d'origen ni d'exercici, aclareix Miguel Ors. No obstant això, es fa servir el terme "legal" perquè és la nova legalitat que imposa el bàndol revoltat de la Guerra Civil.

Aleshores, dins d'aquesta nova legalitat, els afusellaments es produeixen en condicions molt singulars: tots els assassinats són persones jutjades per un tribunal militar (en els anomenats judicis sumaríssims), condemnades a mort, executades a la llum del dia i enterrades en fosses comunes als cementiris (amb la resta de difunts). És a dir, sense necessitat d'amagar cap part del procés i documentant cadascuna de les morts als registres civils.

És important destacar, però, que aquests judicis sumaríssims, no tenien cap mena de garantia i estaven plagats d'irregularitats (s'imputaven delictes falsos, hi declaraven falsos testimonis, etc.). Els acusats no tenien cap dret davant d'una sentència que ja estava pactada d'endavant. Era una manera d'actuar bastant caòtica, Miguel Ors la defineix com "un nyap". Però el "benefici" de passar per aquests judicis era que la víctima constava com morta i tenia un certificat de defunció, per tant, la seva mort quedava registrada i no constava com desapareguda (tal com passava durant la guerra).

En aquest context, afirma Miguel Ors, a la província d'Alacant es van afusellar unes 725 persones aproximadament, de les quals un percentatge ínfim eren dones (unes 20 de les 725 assassinades, més o menys). Com que totes aquestes persones van passar per un tribunal, se les pot trobar fàcilment als registres civils i als registres dels cementiris. "El franquisme no destruïa proves. Els nazis, per exemple, quan veien que anaven perdent la guerra, van començar a destruir proves de les atrocitats que feien. En canvi, durant el franquisme, no es destrueixen les actes de defunció causades per afusellaments. Actuaven d'una manera que feia la sensació que Déu els havia donat permís per fer el que van voler, com si Déu estigués de la seva part i els donés impunitat. Els primers anys del franquisme eren d'impunitat absoluta", explica Ors.

De tots aquests condemnats a mort, una minoria van ser enterrats en fosses comunes als cementiris de les seves respectives ciutats, però el gran gruix d'aquestes 725 persones afusellades són al Cementiri Municipal de la Mare de Déu del Remei. Aquest fet s'explica perquè durant els primers anys de la dictadura, des de 1939, hi havia tribunals militars a tots els caps de partits judicials de la província. Però sobre l'any 1941, es tanquen aquests tribunals militars i només es conserva el tribunal de la ciutat que exerceix com a capital de província. Aleshores, a partir de 1941 el gran gruix de la repressió franquista es concentra a la ciutat d'Alacant per ser la capital.

Així doncs, els condemnats de la província d'Alacant eren enviats a Alacant (ciutat) per ser afusellats, i allà s'enterraven al cementiri més proper, el Cementiri Municipal de la Mare de Déu del Remei. Es feia d'aquesta manera perquè com el règim ja no havia d'amagar els assassinats, els enterraments es podien fer lliurement a l'espai destinat als difunts.

Això explica per què de les 44 fosses que hi ha a la província d'Alacant, 41 (36 amb represaliats del franquisme) estan al Cementiri Municipal de la Mare de Déu del Remei. I, en la mateixa línia, perquè de les més de 700 persones afusellades a la província durant el franquisme, més 400 estan al cementiri d'Alacant.

Monument en record als afusellats al costat de les fosses del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

A PEU DE FOSSA

Quan arribo al cementiri, s'està duent a terme l'exhumació de la fossa XXXIII, on es busquen 18 cossos. No és una fossa gaire gran, uns 8 m². Algunes fosses comunes en altres indrets d'Espanya són un forat llarguíssim que alberga centenars de cossos enterrats en períodes diferents, com és el cas de La Pedraja, a Burgos. Al cementiri d'Alacant, en canvi, van optar per un altre disseny, moltes fosses petites i juntes entre elles, separades per un marge d'unes dues passes. Quan omplien una fossa, la tapaven i n'obrien una de nova.

A peu de fossa m'espera el cap de l'empresa arqueològica Drakkar, el Jorge García. El reconec pel seu uniforme de treball: jaqueta i pantalons blaus, i unes botes semblants a unes xiruques, que les duu plenes de fang. De fet, gairebé tota la seva roba està tacada de fang. La pluja havia humit la sorra fins convertir-la en una pasta espesa, i entrar i sortir de la fossa implica tacar-se sencer. Només veure'm em diu: "ui, no sé jo si aquest calçat que portes és el més adequat". Són unes bambes de carrer, còmodes i impermeables. Però té raó, al cap de deu minuts d'estar per allà, el fang ja m'arriba fins els genolls i he hagut de salvar alguna ensopagada.

Mentre observo a un altre dels arqueòlegs excavant al fons de la fossa XXXIII, el Jorge m'explica en què consisteixen les feines que estan fent en aquell moment. Entre la sorra ja s'albiren les restes de quatre individus: un cos sencer, un altre fins la cintura i els peus de dos més. Els cossos estan amuntegats sense cap tipus d'ordre: un estirat, un arronsat, uns damunt dels altres, en diferents direccions. Es nota que els van llançar a la fossa i van quedar tal com van caure, no es van molestar ni en ordenar-los.

Els individus que es veuen devien de ser els quatre últims que van llançar al forat, en aquest cas el desembre de 1941. El Jorge té una llista amb totes les persones que hi haurien d'aparèixer a la fossa i em llegeix els noms i cognoms que podrien correspondre als cossos que veig. És un sentiment estrany el passar de concebre les víctimes en nombres a tenir-les al teu davant amb nom i cognoms. No puc evitar imaginar-me com seria la seva vida abans de trobar-se en aquestes circumstàncies. Després, em porta a fer un passeig per ensenyar-me quina és la distribució de les fosses al cementiri.

Un dels arquòlegs de Drakkar treballant en l'exhumació de la fossa XXXIII.

Ossos extrets de l'exhumació de la fossa XXXIII.

El mapa del cementiri d'Alacant està distribuït en quadres delimitats per carrers. És com una ciutat en miniatura, com un poblat però sense cases. Els quadres 12 i 19 són els que alberguen les fosses comunes. És fàcil identificar-los perquè són els únics quadres de tot el cementiri on gairebé no hi ha tombes. Són dues esplanades de gespa (les quals es poden trepitjar i caminar pel damunt tranquil·lament), amb petites làpides col·locades quasi aleatòriament sobre el terra en memòria dels afusellats, gravades amb frases com "no vam poder conèixer-te, però tampoc oblidar-te".

Làpida en record als afusellats sobre les fosses del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

Quadre 19 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

Val a destacar, però, que dir que "gairebé" no hi ha tombes significa que sí que n'hi alguna. Una, en concret, em crida molt l'atenció al quadre 12. És la tomba de José Antonio Primo de Rivera.

Al cementiri d'Alacant hi ha fosses comunes que no corresponen a represaliats del franquisme. En aquest cas, hi ha dues fosses (la I i la XXII) que en el seu moment albergaven els cossos d'alguns represaliats de la rereguarda republicana, entre ells el de José Antonio Primo de Rivera. Ambdues fosses van ser exhumades i traslladades al Valle de los Caídos durant la dictadura com a homenatge a les víctimes. Una d'elles, però, la fossa XXII, malgrat romandre buida, s'ha convertit en una tomba d'homenatge a Primo de Rivera.

Tomba de José Antonio Primo de Rivera al Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

El fill primogènit del dictador Miguel Primo de Rivera, va ser el fundador de la Falange Española i, com a tal, un dels individus que va assentar les bases de la que seria la ideologia franquista, conduint així el moviment cap al feixisme. Després del fallit cop d'estat de 1936,

José Antonio Primo de Rivera va ser empresonat a la Presó Model de Madrid i, posteriorment, va ser traslladat a la presó d'Alacant, on se'l va jutjar. Va ser declarat convicte de complicitat amb l'aixecament colpista de Franco i Mola i se'l va condemnar a mort. Així doncs, el 20 de novembre de 1936, va ser afusellat i enterrat a la fossa comuna XXII del cementiri d'Alacant amb quatre víctimes més de la repressió de la rereguarda republicana.

Això va convertir a Primo de Rivera en el gran màrtir del feixisme espanyol, el "màrtir de la Creuada per Déu i per Espanya". La seva figura va ser mitificada i es va convertir en objecte de culte oficial durant tota la dictadura per la seva condició de fundador i primer cap de la Falange Española. Però el seu culte va sobreviure a la mort de Franco i la fi de la dictadura. De fet, ha arribat fins a l'actualitat.

Observant la tomba de Primo de Rivera veig que encara té flors i una corona fúnebre que, a deduir pel seu estat, algú li havia portat recentment. El Jorge García m'explica que cada 20N la Falange acudeix al cementiri per rendir homenatge a Primo de Rivera en memòria de la seva mort, "venen tots amb les camises blaves i canten el *Cara al Sol*", m'explica. I, efectivament, ho verifiquen els mitjans locals.

Membres de la Falange Espanyola fent la salutació feixista davant de la tomba de Primo de Rivera com a gest d'homenatge amb motiu de l'aniversari de la seva mort. 2020. Font: 12 en digital.

Per accedir als voltants de la tomba de Primo de Rivera, s'ha de caminar per sobre de les fosses comunes del quadre 12. De fet, l'espai en el qual se situen a cantar l'himne franquista i fer la salutació feixista és al damunt d'una d'elles. Aquesta escena es repeteix anualment.

Fonts anònimes expliquen que una vegada, just l'endemà en què es va dur a terme l'acte, va aparèixer trencat el monument en memòria de les víctimes del franquisme que hi ha al quadre 12, a prop de la tomba. Les fonts sostenen que no hi ha proves que demostrin que l'autoria dels fets va anar a càrrec dels assistents a l'acte, però els sembla massa casualitat que el vandalisme causat a un monument antifranquista coincidís, en espai i temps, amb la presència dels "nostàlgics" del feixisme en aquella zona del cementiri. De totes maneres, ningú va voler buscar culpables, ni molt menys acusar a la Falange Española, com a grup, d'un gest que "potser van protagonitzar un parell de persones que anaven per lliure", apunten les fonts.

Un cop acabat el recorregut pels quadres 12 i 19, tornem a la zona on s'està exhumant la fossa XXXIII i deixo als arqueòlegs treballar. El matí al cementiri és tranquil. Malgrat que poc a poc va sortint el sol, un matí entre setmana no dona peu a què moltes persones puguin escapar-se de la rutina per visitar als seus difunts. Durant diverses hores estem sols, sota la carpa que protegeix els materials de l'exhumació, els arqueòlegs de Drakkar i jo. De tant en tant, però, passa alguna persona per davant buscant alguna làpida, portant flors o simplement passejant.

Treballs d'exhumació de la fossa XXXIII.

Em sorprèn que de totes les persones que passen per davant de la carpa, on hi ha un cartell prou gran indicant que s'estan exhument cossos de represaliats del franquisme, ni un sol individu es para a preguntar als arqueòlegs què estan fent. Ni una sola persona afluixa el ritme de les seves passes per, com a mínim, treure el cap dissimuladament entre les lones, moguda per la curiositat. És com si a ningú li interessés en absolut. No puc evitar preguntar-li al Jorge que si aquesta passivitat és habitual i, amb resignació, em respon que sí. "De tant en tant algun curiós pregunta què estem fent, així per cotillejar, però no és gaire habitual, normalment estem aquí sols tot el dia", m'explica.

Aleshores li pregunto si mai han rebut excursions d'alguns dels instituts de la zona, sortides emmarcades dins de l'assignatura d'història de segon de batxillerat, per exemple. I em respon: "jo això ho he pensat molts cops, però entenc que avui dia els professors han d'anar amb peus de plom perquè a la mínima els acusen d'adoctrinament".

Automàticament recordo les paraules de Miguel Ors durant la nostra entrevista: "dono classes d'història del Periodisme a la universitat i faig que els meus alumnes, futurs periodistes, llegeixin lectures que els eduquin. Igual que estan vacunats contra la Covid, cal que estiguin vacunats contra la ultradreta".

EL LLARG CAMÍ DE LES EXHUMACIONS

Després d'una estona contemplant com els arqueòlegs van emmagatzemant trossets d'ossos dels esquelets que apareixen sota la sorra, arriba la Fani de Haro, secretària de l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant, amb la seva germana Fini de Haro. Netes d'una de les poques dones afusellades a Alacant en mans del règim, Soledad Amorós, coneguda com la Pasionaria de Almoradí, la qual està enterrada en la fossa que hi ha oberta davant nostre.

Potser pels que estàvem allà podia ser una fossa més dels centenars de fosses exhumades a Espanya. Però tots sabem que per elles allò era un abans i un després. Cap la possibilitat que la seva àvia no hi sigui a la fossa XXXIII, que la documentació sigui errònia i apareguin menys cossos dels que figuren a les llistes, com ha passat en altres ocasions. Si la seva àvia apareix en

aquella fossa, podrien “descansar tranquil·les”, com elles diuen; però si no hi és, se'ls hi despertarien encara més incògnites i inquietuds.

Aquest mateix dilema se li va presentar a Emilio Silva, l'actual president de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH), quan l'any 2000 va tenir la iniciativa, per primer cop a la història d'Espanya, de reunir a un grup de científics i personal qualificat per exhumar una fossa comuna, la de Priaranza del Bierzo (León), on sospitava que estava el cos del seu avi.

Una exhumació que va marcar un abans i un després en el col·lectiu de víctimes del franquisme, ja que gràcies a l'empenta d'Emilio Silva es va posar en evidència una realitat desconeguda -o amagada- sobre l'existència d'un gran nombre de fosses comunes amb milers de cossos desapareguts. I això va tenir diverses conseqüències. En l'àmbit social, l'activació del Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica i la fundació de l'ARMH; i en l'àmbit polític, l'aprovació de la Llei de Memòria Històrica l'any 2007, "Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la Dictadura".

Va ser una llei impulsada pel Partit Socialista de José Luís Rodríguez Zapatero, que en aquell moment era el President del Govern d'Espanya. En matèria de fosses comunes, obligava a dues qüestions concretes: l'elaboració d'un mapa de fosses i l'elaboració d'un protocol per les exhumacions. Així doncs, l'any 2011, el Ministeri de Justícia presentava el mapa de fosses comunes i el protocol corresponent.

Però, malgrat el que s'entenia com un pas endavant, l'articulació final de la llei no va satisfer a les víctimes del franquisme i les associacions de lluita per la Memòria Històrica. En contra del que podria semblar, en tractar-se d'una qüestió d'ordre públic, la llei no establia una obligació per als poders institucionals de dur a terme tasques d'exhumació de fosses comunes ni d'identificació de cadàvers, sinó que simplement establia "un principi de col·laboració (principalment de caràcter econòmic) amb les associacions de víctimes competents per dur a terme aquestes tasques".

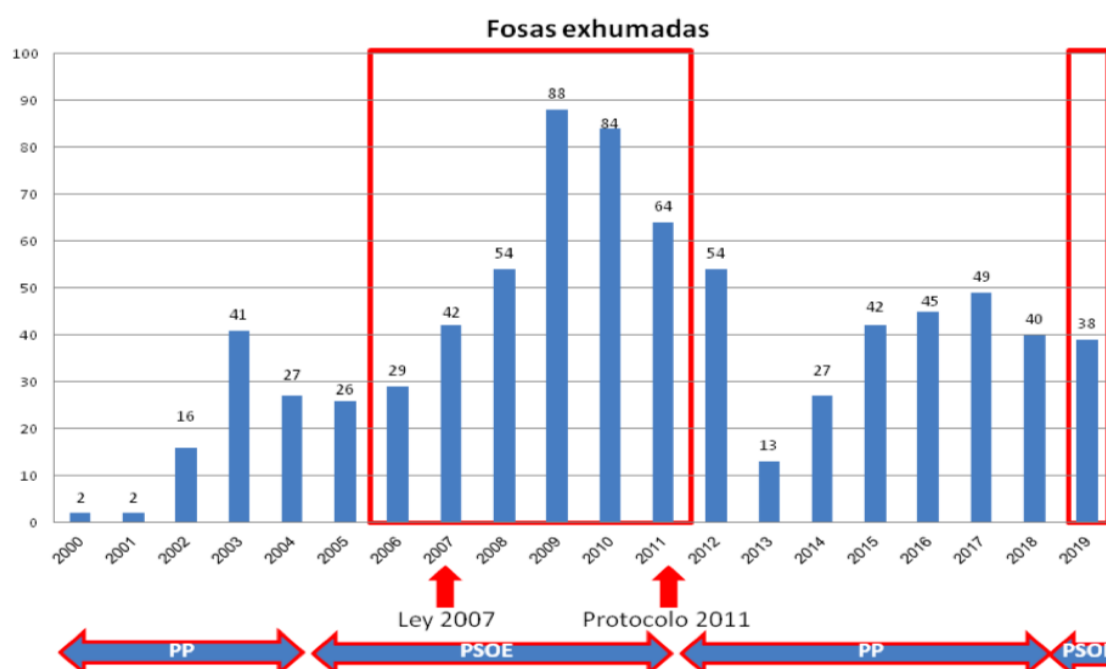
És per això que les víctimes del franquisme sempre s'han sentit desemparades per les administracions, ja que la lluita per l'exhumació de fosses comunes recau en el Moviment per

la Recuperació de la Memòria Històrica, és a dir, recau en la mobilització civil i no en el poder, que simplement es limita a la col·laboració econòmica. I ni tan sols això, perquè quan el govern ha estat en mans del Partit Popular, les ajudes econòmiques als treballs d'exhumació han quedat anul·lades, amb les conseqüències que això suposa.

Pressupost dedicat a Memòria Històrica en relació als governs de l'Estat

Any	Partit de la presidència	Pressupost Memòria Històrica
2011	PSOE	6,2 milions d'euros
2012	PP	2,5 milions d'euros
2013	PP	-
2014	PP	-
2015	PP	-
2016	PP	-
2017	PP	-
2018	PP	-
2019	PSOE (amb els pressupostos del PP)	-
2020	PSOE - UP	15 milions d'euros
2021	PSOE - UP	11,3 milions d'euros
2022	PSOE - UP	11,8 milions d'euros

Evolució de la quantitat d'exhumacions en relació als governs de l'Estat

Font: Secretaría General del Estado de Memoria Democrática (2020): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la Dictadura Franquista 2000-2019*.

Arribat aquest punt, em qüestiono per què, si el moviment va començar a rotllar l'any 2000, a Alacant han esperat vint anys per començar a estirar fils i exhumar les fosses del cementiri. Doncs tot té una explicació. La Comunitat Valenciana sempre ha anat un pas enrere respecte a la resta d'Espanya en matèria de memòria històrica. L'arqueòleg i director de l'Associació Científica ArqueoAntro i del Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica de València, Miguel Mezquida, parla sobre les exhumacions dutes a terme a la Comunitat Valenciana des dels primers anys del franquisme fins a l'actualitat. Ho fa en un article publicat a la revista La Linde, una revista digital d'arqueologia professional, l'any 2017 (tres anys abans de la fundació de l'associació).

Segons explica Mezquida, les exhumacions amb criteris científics al País Valencià van arribar tard en comparació d'altres autonomies. La primera, data de l'any 2010, deu anys després de la primera exhumació científica a Espanya. A més, és important destacar que des d'aquell any totes les exhumacions es van concentrar a les províncies de València i Castelló. Pel que fa a Alacant, Mezquida diu el següent: "d'Alacant no es va saber mai, és com si en els últims anys en aquesta província cap família s'hagués mobilitzat per recuperar les restes dels seus parents, o potser és que ningú els va escoltar o no els va saber assessorar en aquest sentit".

Una possible explicació és que a la Comunitat Valenciana no es van promoure polítiques de memòria històrica amb pes en les exhumacions fins a l'any 2017. Potser perquè la presidència de l'autonomia havia estat en mans del Partit Popular des de 1995. I el mateix passava amb l'Ajuntament d'Alacant, amb el PP a l'alcaldia des del mateix any.

L'any 2015 va iniciar-se, després de 20 anys, una legislatura del PSPV-PSOE a la Generalitat Valenciana, i va ser aleshores que es van promoure aquest tipus de lleis, com la "Llei 14/2017 de Memòria Democràtica i per a la Convivència de la Comunitat Valenciana", on, entre d'altres mesures, se'n destaquen les següents:

- "Establiment de l'obligació de la Generalitat de dur a terme les actuacions necessàries de localització, exhumació i identificació de les restes de les víctimes desaparegudes durant la Guerra Civil i la Dictadura (art. 7)".
- "El procediment per a la localització i, si escau, exhumació i identificació s'incoarà d'ofici per la Generalitat; a instància de les entitats locals; o a instància de les persones o entitats assenyalades a l'art. 8 (art. 8)".

Aquesta llei va ser un pas endavant per les exhumacions al País Valencià, sobretot a la província d'Alacant on, com ja hem vist, havien estat gairebé inexistents en els primers anys dels 2000. De fet, les exhumacions del cementiri d'Alacant s'estan duent a terme gràcies a les subvencions de la Generalitat Valenciana, segons m'explica el Jorge García.

ASSOCIACIÓ DE FAMILIARS REPRESALIATS PEL FRANQUISME DEL CEMENTIRI D'ALACANT

Malgrat entendre una mica més per què l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant va néixer tan tard, m'interessa saber el punt de vista de la Fani, que a més de secretària és una de les sòcies fundadores. El sol ja s'ha acabat d'imposar als núvols que quedaven de la nit anterior i comença a ser molest pels ulls. Així que la Fani i jo ens refugiem sota la carpa dels arqueòlegs per parlar més còmodament i, mentres ells van amunt i avall treient restes, li pregunto per què els familiars no s'havien mobilitzat fins ara.

M'explica que en vigència de la Llei de Memòria Històrica de 2007, per tenir permís per dur a terme l'exhumació d'una fossa comuna s'han de complir una sèrie de requisits recollits al "Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la guerra civil i la dictadura", que figura al BOE des de l'any 2011, i el qual s'ha mencionat anteriorment. Un d'aquests requisits és el de reunir a tots o la majoria dels familiars de les víctimes que romanen a la fossa comuna en qüestió, ja que han de donar el seu permís per autoritzar l'exhumació.

Així s'especifica al protocol, a l'apartat sobre permisos i autoritzacions: "Permís per escrit dels familiars dels morts o dels seus representants legals. [...] L'oposició per part de qualsevol dels familiars [...] a l'exhumació l'ha de ponderar la comunitat autònoma; [...] que decidirà la realització total, parcial o la no-realització dels treballs". Segons m'explica la Fani, aquest punt del protocol ha estat el principal motiu pel qual les fosses comunes del cementiri d'Alacant han romàs enterrades fins a l'any 2021.

La seva mare (filla de la represaliada Soledad Amorós) ja havia intentat obrir la fossa comuna on estava l'àvia de la Fani en diverses ocasions mentre era viva, però mai li van autoritzar l'exhumació, ja que, per fer-ho, necessitava reunir als familiars de la resta de víctimes de la fossa. Malauradament, va morir sense veure la fossa oberta i sense tenir la certesa de què la seva mare hi era allà.

Reunir a desenes de persones en l'època de la mare de la Fani era una tasca immensament més complexa que ara per dos motius principals: en primer lloc, per la dificultat afegida d'un context on la comunicació no era tan senzilla a causa de l'absència de tecnologies i xarxes socials; en segon lloc, perquè, en aquell moment, havien passat pocs anys des dels afusellaments i moltes famílies encara sentien por o vergonya al respecte. Tanta que no volien ni mencionar el tema.

De fet, un cop constituïda l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant, molts dels membres al·legaven els mateixos motius quan explicaven per què no havien posat en marxa les exhumacions abans. La majoria coincidien en el fet que estaven buscant una entitat o associació que s'encarregués, però, com que no hi havia cap, ho havien deixat estar perquè ells mateixos no es veien amb les forces de fundar-la.

A més, cal destacar que en el cas del cementiri d'Alacant hi havia una altra dificultat afegida, i és que a les fosses hi ha enterrades persones de tota la província. Això significa que no estem parlant d'un poble petit on la majoria de veïns es coneixen, estem parlant d'un territori de gairebé sis mil km² i quasi dos milions d'habitants.

Així doncs, si les fosses comunes del cementiri d'Alacant han passat desapercebudes fins a l'actualitat no ha estat per falta de voluntat dels familiars, com insinuava Mezquida, sinó pels entrebancs que s'han trobat quan han intentat prendre la iniciativa. El pas de tant de temps, però, ha suposat la mort de molts d'aquests familiars, com és el cas de la mare de les germanes de Haro.

Mentre em segueix parlant de l'associació, la Fani va ensenyant-me fotografies de la seva àvia, Soledad Amorós. El seu discurs es va tallant de tant en tant per narrar-me el que veig a les imatges, les quals vaig passant amb delicadesa. El paper és antic i està desgastat, però es nota que ha estat guardat amb cura i amor perquè sobrevisqui al pas dels anys. Són retrats de la seva àvia (alguns fins i tot enmarcats) de quan tenia al voltant de vint anys, posant sola o acompanyada del seu marit o de la seva filla (la mare de les germanes de Haro). Els ulls de la Fani desprenen nostàlgia quan mira les fotos i, de tant en tant, se li escapa algun "que guapa era". Però ràpidament repren el discurs sobre l'associació.

Retrat de Soledad Amorós, coneguda com la Pasionaria de Almoradí. Àvia de Fani i Fini de Haro.

Segons m'explica, l'associació va néixer l'any 2020. "En plena pandèmia", recalca. I va ser fruit d'una casualitat. La seva presidenta, María José Pérez, era amiga d'una de les germanes de la Fani, Soledad de Haro (que comparteix nom amb la seva àvia represaliada). Ambdues eren familiars d'una víctima del franquisme, però entre elles no ho sabien. Fins que un dia, de forma espontània, se'n van assabentar, i va ser aleshores quan van decidir posar en marxa una associació.

La Fani m'explica que la gran il·lusió de la seva mare era recuperar el cos de Soledad Amorós, però va morir sense aconseguir-ho. Així doncs, quan la mare de la Fani va morir, els seus cosins van advertir a les germanes de Haro: "o poseu en marxa una associació o ho farem nosaltres". Tot just va coincidir amb aquella casualitat que van viure la Maria José Pérez i la Soledad de Haro, així que van decidir constituir l'associació plegades.

A partir d'aquí "tot va venir sol", em comenta la Fani. Es van reunir uns quants familiars de víctimes del franquisme i van publicar un post a Facebook amb els noms i cognoms de represaliats inhumats a les diferents fosses del cementiri d'Alacant, que es poden trobar

fàcilment al visor cartogràfic de la Generalitat Valenciana. I ràpidament van anar apareixent els seus familiars, que es van unir a l'associació. Així ja complirien amb el requisit de ser una entitat que reunís a tots o la majoria dels familiars de les víctimes enterrades a les fosses, i a poc a poc les podrien anar exhumant totes.

Per ara, ja han aconseguit exhumar-ne cinc:

Fossa	Empresa	Descripció
II	Maurandi	En aquesta fossa només buscaven a una persona i la varen trobar, però encara no tenen els resultats d'ADN per veure si és la persona correcta.
X	ArqueoAntro	La fossa va sortir buida i remoguda (amb cadàvers d'anys posteriors al franquisme).
XX	Drakkar	Van aparèixer tots els cossos que es buscaven i estan pendents de les proves d'ADN.
XXXV	Maurandi	També va sortir buida.
XXXVI	Drakkar	Van aparèixer tots els cossos que es buscaven i estan pendents de les proves d'ADN.

Membres de l'associació al Cementiri de la Mare de Déu del Remei. Font: perfil de Facebook de l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme del Cementiri d'Alacant.

L'associació treballa des Facebook, amb el perfil "Asoc. de familiares represaliados por el Franquismo Cementerio de Alicante", amb més de 900 membres, i també tenen un grup de Whatsapp. L'arqueòleg Jorge García en forma part i els va avisant de totes les novetats referents

a les exhumacions. Per exemple, en el moment en què es van començar a albirar els cossos dels quatre individus de la fossa XXXIII, el Jorge va avisar als seus familiars. Se sabia que les restes corresponien als inhumats en una data més propera a l'actualitat, ja que eren els últims que havien llançat a la fossa i per això havien quedat a dalt. Com cada fossa està documentada amb els noms de les víctimes que hi jeuen i la seva data d'inhumació, el Jorge sabia qui eren aquells quatre individus, aleshores, va avisar pel grup de Whatsapp: "ja es veuen els cossos dels qui podrien ser...".

La dedicació del Jorge és tal que ja coneix a molts dels membres de l'associació. Fins i tot, amb la Fani i la Fini ha arribat a establir cert vincle. És evident quan els veig parlar, gairebé semblen amics de tota la vida. De fet, el dia anterior la Fini havia preparat esmorzar pels arqueòlegs, una empanada de verdures casolana. "T'ho vas perdre, si haguessis vingut ahir ho haguessis pogut tastar, estava molt bo", em comenta el Jorge mentre li torna a la Fini la safata on estava el menjar.

Segons m'expliquen, elles es passen sempre que poden pel cementiri. Però no tots els familiars són capaços d'assistir als treballs d'exhumació. Per molts d'ells es tracta d'un episodi dur, veure al seu avi o tiet convertit en esquelet és una imatge difícil de digerir. Per alguns familiars és gratificant acudir al cementiri i ho fan amb freqüència, com les germanes de Haro, però per d'altres és un esforç psicològic que no poden assumir.

En part l'associació també està per això, per fer arribar la informació necessària als familiars sense que, en primer lloc, es vegin obligats a assumir una experiència traumàtica com aquesta; i, en segon lloc, s'hagin de desplaçar sovint des dels seus pobles de residència fins a la ciutat d'Alacant, un desplaçament que en molts casos comporta hores de trajecte.

POSAR VEU AL SILENCI

És evident que les xarxes socials han facilitat el contacte entre les víctimes, tant a l'hora d'identificar-les (amb les primeres llistes publicades a Facebook), com a l'hora d'establir una xarxa de comunicació bilateral entre totes elles.

Un cop constituïda l'associació, la primera crida que van fer a través de Facebook per trobar a familiars va agafar tant de ressò que va arribar a centenars de persones. Una d'elles la Gemma

Sanchís, d'Alcoi. El seu marit va veure un llistat de noms entre els quals figurava el de l'avi de la Gemma, José Sanchís, i això la va fer posar-se en contacte amb l'associació. El seu primer contacte amb el Moviment per la Recuperació de la Memòria Històrica va ser així de casual.

"Ens vam assabentar que estava en les fosses del cementiri d'Alacant perquè l'associació havia posat a circular un llistat de noms. Allà deia que estava a la fossa XIV", explica la Gemma. L'únic que sabia sobre ell fins aquell moment era que el van afusellar. Tot i que la nostra conversa és per telèfon, identifico que s'està eixugant les llàgrimes al confessar que no sap res sobre el seu avi: "no sé qui és, no sé res de la seva vida. No només el van matar, també el van esborrar de la nostra memòria".

L'estratègia del franquisme era molt més minuciosa del que sembla. El seu objectiu no era castigar als contraris al règim, era eliminar-los, esborrar-los de la història i no deixar cap mena de rastre de la seva existència. I això s'aconseguia a través de la violència i la por. Aquesta por va calar en una generació sencera que, sense adonar-se, van ser ells mateixos els que van contribuir a esborrar els noms dels seus pares, tiets i marits afusellats. El fet de guardar silenci, negar-se a parlar sobre el tema i actuar com si no hagués passat, els ha fet, sense voler-ho, còmplices. Diuen que ningú no mor si se'l continua recordant, però moltes d'aquestes persones mai més van ser recordades. De manera completament inconscient, la seva por va fer complir la voluntat de Franco.

La Gemma Sanchís, com a neta de represaliat, sent que amb la seva inacció ha contribuït a esborrar el record del seu avi. "M'avergonyeix pensar que mai va sortir de mi buscar-lo i que vaig començar a fer-ho fa poc temps, en veure l'anunci de l'associació. Per com ho havia viscut a casa, tenia tan interioritzat que era una cosa que no es podia fer, que m'ho vaig arribar a creure i vaig actuar en conseqüència durant molts anys".

Li pregunto quins són els sentiments que li genera aquesta situació i reconeix que sent impotència, rabia i culpabilitat a parts iguals. "Com és possible que no se m'hagi ocorregut investigar sobre el meu avi? És una persona que ha sigut esborrada completament, com si no hagués existit. I, a sobre, els seus descendents també hem contribuït a això. Ja no és el que van fer amb ells, és també el que han fet amb nosaltres (els descendents). I estic segura que no som l'única família. Hem permès oblidar-nos d'ell i això és el que em fa més mal". La seva veu és ferma, però reflecteix punts de debilitat que evidencien una dura càrrega de consciència.

Hi ha gent que no entén la importància que tenen les exhumacions pels familiars de represaliats i veient el cas de la Gemma segur que es preguntaran: "Si no el coneixia ni sap res sobre la seva vida, no pot haver-hi un vincle afectiu, per tant, per què tantes ganes de treure'l d'on és?". Així que havia de fer-li aquesta pregunta. La seva resposta és immediata, no triga ni un segon en pensar-se-la. Em dona la sensació que és una pregunta que està acostumada a respondre, com si li haguessin fet més cops al llarg d'aquests mesos.

El que em diu és: "Primer, perquè era el meu avi, i jo, part de la seva sang. Segon, perquè li dec. Tercer, per mon pare i per nosaltres mateixos. Crec que la funció dels pares és donar arrels i ales. Està molt bé que els pares et deixin volar, però és important que sempre quedis arrelat al lloc d'on vens i siguis conscient de la teva identitat". El que més greu li sap, però, és que el seu pare no hi sigui per veure-ho.

La Gemma el recorda emocionant-se cada cop que sentia la cançó *Libre* de Nino Bravo a les reunions familiars. Però també el recorda evitant a tot preu parlar del José Sanchís. "Mai ningú va aconseguir que ens parlés d'ell, fins i tot ja entrada la democràcia. Era tal el dolor que sentia que per ell era un tema prohibit".

Ara, però, gràcies a aquesta empenta que li va donar l'associació, la Gemma ha començat a buscar documents pel seu compte per poder conèixer qui va ser el seu avi. "Hem descobert que era republicà i el seu pare era policia o alguna cosa per l'estil. Treballava de ferrer i formava part de l'UGT. També es veu que va estar a Alcoi dirigint l'oposició feixista amb dos homes més, eren una espècie de triumvirat, però els altres dos tenen un carrer amb el seu nom a Alcoi i el meu avi no, i no sabem per què".

La Gemma és un exemple dels molts casos en què el dolor, sumat a la por d'aleshores, ha conduït a l'esvaïment de la memòria. Per sort per ella, altres familiars de víctimes que no han caigut dins de l'espiral del silenci del sistema franquista han pogut capitanejar iniciatives com la de l'associació per aplegar a tots aquells que no han sabut o pogut alçar la veu. Cada història és un món, i cada nom de les llistes que va difondre l'associació amaga darrere un pretext completament diferent.

A diferència de la Gemma Sanchís, la Montse Rico, neta d'un altre dels represaliats del cementiri d'Alacant, va tenir més estímuls al llarg de la seva vida i va començar a buscar al seu avi, Pedro Rico, abans d'entrar a formar part de l'associació. Ella és de Petrer, el poble en què s'havia amagat el govern de la república durant la guerra. Va ser allà on va qüestionar-se per primer cop què havia passat amb el seu avi, quan encara anava l'escola.

"Al pati de l'escola hi havia una creu amb un llistat de noms gravats on posava Caídos por Dios i per la Patria. Jo tenia vuit o nou anys i em cridava l'atenció que posés allò però que el nom del meu avi no hi fos, quan ell també havia mort afusellat. Aleshores vaig començar a fer preguntes i el meu pare m'ho va explicar". Els noms que hi havia gravats a la creu eren els de vuit falangistes del poble afusellats per la rereguarda republicana, entre ells José Antonio Primo de Rivera. Quan Franco es va alçar, aquests falangistes es van unir a la causa, però com que el cop d'estat no va prosperar a Alacant, se'ls va jutjar i condemnar a mort. Alguns d'aquests, encara tenen carrers amb el seu nom a Petrer, cosa que, en paraules de la Montse, "no li sembla ni bé, ni malament, ni regular".

La Cruz de los Caídos, de la qual parla la Montse Rico. Font: diari Valle de Elda.

Després d'estar durant quaranta anys a l'antic col·legi Primo de Rivera, l'any 1982, es va traslladar "provisionalment" fins a un jardí a les portes del cementiri municipal. Pocs anys després es va esfondrar (per causes desconegudes) i les restes van romandre al terra fins l'any 2018.

La Montse recorda que quan el seu pare li va explicar allò no va voler donar més voltes al tema, en part, perquè a la seva àvia no li agradava. "La meua àvia mai no parlava i mai la vaig veure

riure, ni un cop en tota la meua vida. En aquell moment, després que el meu pare m'expliqués el tema de la creu, es va quedar així la cosa, però jo sempre tenia aquell run-run".

La conversa amb la Montse també és telefònica, però el seu to és molt diferent al de la Gemma. Ella no sent culpabilitat i es nota que això l'ajuda a afrontar la lluita des d'una altra perspectiva. El fet d'haver rebut una informació més transparent a casa l'ha fet, d'alguna manera, aprendre a conviure amb la situació d'una forma més resilient. La Montse, fins i tot, és capaç d'emportar-s'ho a l'humor i fer bromes que em fan riure. Però manté un punt d'equilibri en què en cap moment perd la serietat que requereix un tema delicat com el que parlem.

M'explica la seva història fent un recorregut cronològic dels seus records en vers al seu avi. I, alhora, com poc a poc va anar prenent consciència sobre que la seva mort tenia una connotació històrica i política més potent del què pensava. Un raonament que no va poder fer de petita, quan va veure la creu al pati de l'escola, però que va poder fer més endavant, quan ja estava més aprop de la joventut que de la infantesa.

El segon episodi que recorda és l'intent fallit de cop d'estat de Fernando Tejero el 23 de febrer de 1981. En aquell moment, la Montse ja tenia tretze anys i començava a qüestionar-se més coses. "Algunes de les meves amigues de l'escola venien de famílies falangistes i quan es va donar el cop d'estat recordo que a la meua classe van fer gairebé una festa. Aleshores jo pensava 'jo que haig de fer si soc neta de *rojo*? Anar-me'n d'Espanya?' Érem criatures de tretze anys, però crec que aquí va començar una mica el fet de voler descobrir el perquè. Per primer cop moltes coses no em van semblar justes".

Aquestes inquietuds que la Montse portava a casa van fer que el seu pare la veiés amb uns ulls diferents respecte als seus germans quant al tema de Pedro Rico. "Durant la meua infància i adolescència recordo que el meu pare em portava molt al cementiri, al lloc on estaven les fosses per visitar al meu avi. La primera vegada va ser quan va morir Franco. I mai va portar a cap dels meus germans, sempre a mi sola, potser perquè vaig ser l'única que preguntava coses quan era petita".

La Montse ha conviscut tota la vida amb la necessitat de saber sobre el seu avi. La seva pròpia inquietud, que va començar a manifestar-se molt d'hora, sumada a la valentia del seu pare, l'han portat a sentir-se arrelada a aquesta lluita des de sempre. "A vegades penso que tots aquests

episodis se't van quedant al subconscient i et porten a fer coses que, moltes vegades, no saps per què les fas. Simplement, les fas i ja".

Però recorda que tot es va truncar quan ella tenia al voltant de quinze anys. El seu pare, tot i parlar poc sobre el tema, sí que mantenia una recerca activa per saber més sobre Pedro Rico, ja que la seva mare (l'àvia de la Montse i vídua de Pedro) mai va voler explicar res.

"Quan el meu pare va anar a buscar documentació, li van treure una capsa amb moltíssimes fitxes de delictes que suposadament havia comès el meu avi. Però clar, cal tenir en compte que els acusaven de qualsevol cosa. Perquè no era l'època, però sinó l'haurien acusat de matar Manolete, en comptes del toro", comenta entre riures.

"El meu pare es va quedar sorprès. Ell tenia l'obsessió de voler saber sobre el seu pare, però quan va veure la caixa de delictes li va entrar el pensament de 'si el van afusellar, alguna cosa hauria fet'. Era així com havien educat a la societat, era el que li havia ficat al cap, durant quaranta anys, la gent del poble. Arran de veure aquella caixa se li van treure les ganes de seguir i va deixar de buscar. Però no va deixar mai d'anar al cementiri", recorda.

En aquest moment la recerca es va donar per finalitzada en l'àmbit familiar, però amb l'entrada dels socialistes al govern l'any 2004 les polítiques en matèria de Memòria Històrica van canviar. "Quan va entrar el PSOE va posar la paga per a les vídues de guerra, llavors la meua àvia va començar a cobrar la paga, seixanta anys després que matessin el seu marit". La Montse reconeix que en aquell moment no li va donar importància, però que més endavant aquest fet la va començar a fer reflexionar. "Jo crec que va ser com el detonant". Va sentir que era el moment de prendre-li el relleu al seu pare, i així ho va fer.

"Abans d'entrar a formar part de l'associació ja feia molts anys que buscava informació. Vaig estar anant també diverses vegades al cementiri, perquè me'n recordava quan venia amb el meu pare. Sabia que estava a prop de la tomba de Primo de Rivera, que el meu pare l'anomenava *galimporia*". El més curiós del cas de la Montse, però, és que té el pressentiment que la fossa XII, on està el seu avi, va ser traslladada al Valle de los Caídos i que quan l'exhumin estarà buida.

"Tinc el batec que el cos del meu avi està al Valle de los Caídos perquè una vegada, buscant informació, vaig trobar un document dels anys seixanta on figuraven una sèrie de camions de trasllat que sortien del cementiri i anaven cap a Madrid, però no deia què traslladaven. Quan van obrir la fossa X va sortir buida, i la fossa XII, la del meu avi, està just al costat de la X. Crec que tant els cossos de la X com els de la XII estan al Valle de los Caídos", lamenta.

Aquesta idea va prendre més força en una de les seves visites al cementiri. "Una vegada de les que vaig anar al cementiri hi havia un senyor explicant-li a algú on eren les fosses, quant mesuraven, etc. Com vaig veure que sabia tant sobre el tema, vaig estar parlant amb ell i em va comentar que havia treballat al cementiri des de finals dels cinquanta. Automàticament se'm va encendre la bombeta del possible trasllat al Valle de los Caídos dels anys seixanta. Li vaig preguntar on era la fossa XII, a veure si coincidia amb les referències que tenia de petita, i ell, efectivament, va assenyalar on jo pensava. Em va dir: 'aquí està el teu avi'. I jo li vaig dir: 'però hi és de veritat? És que vull saber si hi és o se'l van emportar en algun moment'. I l'home va arronsar les espatlles i es va fer mitja volta. Això em va generar encara més dubtes. Vaig recórrer a les persones de Petrer que més sabien sobre el tema, però mai em van ajudar".

Aquest pressentiment mai ha aturat a la Montse en la recerca i l'ímpetu per promoure l'exhumació de les fosses comunes del cementiri d'Alacant. "Vull que obrin la fossa perquè això deixi de ser un pressentiment i tenir per fi una resposta. A mi m'agradaria que obrissin la fossa i que ell fos allà. Però no perquè aparegués abandonaria tota aquesta lluita. Sempre continuaré donant suport. Quan va sortir la fossa X buida, la pena que em va donar a mi va ser com si hagués estat el meu cas, ho vaig sentir igual".

Començo a entendre que el moviment esdevé quelcom més que una lluita individual. Al final, acaba construint una mena de teixit que uneix a totes les persones que hi formen part, que troben en el moviment la seva única font de suport. Després de tota una vida sent ignorats, per fi se senten part d'un grup que mostra interès per la seva situació. I que, a més, lluita per revertir-la.

Gràcies a aquesta lluita conjunta capitanejada per l'associació, des de febrer de 2021, s'han pogut exhumar cinc fosses al cementiri d'Alacant. El primer pas per retornar els cossos als seus familiars. En una d'elles, la fossa XX (exhumada durant el mes de desembre), els arqueòlegs de l'empresa Drakkar van trobar un ull de vidre entre els cossos. La família Alcolea, naturals

d'Asp, ràpidament van identificar que es tractava de l'ull del seu avi Francisco Alcolea. "El meu avi va anar a França a treballar com a encarregat en una finca. Pagaven molt bé i als agricultors espanyols els tenien molt ben considerats. En un accident laboral va perdre un ull i allà mateix el van operar i li van posar un ull de vidre", explica el seu net, Francisco Alcolea.

Ull de vidre de Francisco Alcolea. Font: El Español.

L'arqueòleg Jorge García em comenta que una troballa així és un fet inaudit, "és la cosa típica que sempre penses, t'imagines que surt un ull de vidre?". I en aquest cas el van trobar. "Primer el vam veure del revés, com si fos una pedra, i quan el vam girar ens vam espantar". L'ull estava al costat d'un fèmur. Segons sembla, en el moment de l'afusellament Alcolea se'l va guardar a la butxaca. Potser per mantenir-lo amb ell amb el pensament que el poguessin identificar més fàcilment en un futur. Potser per mera casualitat.

El que sí sabem, però, és que la troballa de l'ull va suposar un abans i un després per la família Alcolea, que després d'anys de lluita podien començar a veure el final del túnel. "Encara falta esperar a les proves d'ADN, però tot apuntaria al fet que sí és el meu avi i això seria un descans immens per tota la família". És curiós com una cosa aparentment tan insignificant com un ull de vidre pot esdevenir un món per una altra persona. En aquest cas, per tota una família que s'han pogut treure la meitat d'una espina que porten clavada a la pell des de fa més de vuitanta anys i que l'han anat heretant generació rere generació. Una espina que, si tot surt bé, se la

podran acabar de treure quan les proves d'ADN verifiquin que es tracta del cos de Francisco Alcolea. I així, li podran donar el final que ells desitgin.

Aquesta és la seva única voluntat, donar-li un final digne. Francisco Alcolea, el net, m'explica que en el seu parer no hi ha cap ànsia de càstig, venjança o humiliació. Han passat molts anys i tot el que tingui a veure amb el passat ja no és una qüestió important dins de la seva preocupació, m'explica. "Al meu avi el van afusellar acusant-lo -sense proves i amb testimonis contradictoris- d'haver participat en l'assassinat de la família Calpena, els falangistes propietaris d'una empresa d'espargateria famosa a Asp. El dia d'avui, jo soc amic de la neta d'un d'ells".

Històries semblants m'expliquen la resta de familiars de víctimes, com la Fini de Haro. "Quan anava a l'escola, una de les meves companyes de classe era la neta de la persona que va ordenar afusellar la meva àvia. En el moment no ho sabia, em vaig assabentar després, ja essent adulta. Quan aquesta persona va fer els cinquanta anys va organitzar una festa d'aniversari en què ens va convidar a tots els que anàvem a l'escola. Què havia de fer? No anar-hi? Doncs és clar que hi vaig anar".

I la Montse Rico m'explica anècdotes similars. "Molts dels amics del meu germà són fills de falangistes de Petrer i el meu pare mai no li va prohibir que s'ajuntés amb ells. De fet, ell sempre havia tingut la seva ideologia pròpia, diferent de la nostra. Ara fa temps que va morir, però sé que si estigués viu seria un dels que més m'hagués recolzat en la recerca del nostre avi".

Potser aquesta permissió del pare de la Montse l'havia après de la seva mare, que va voler inculcar la mateixa llibertat als seus fills. "La meva àvia va estar treballant com a dona de neteja a la casa dels que van ordenar afusellar el meu avi. Era l'únic que podia fer per cobrir les necessitats dels seus fills. Ella sabia qui eren, però mai no li va dir res a ningú per no aixecar hostilitats, de fet el meu pare se'n va assabentar quan va començar a buscar documentació pel seu compte".

Moltes persones acusen el Moviment per la recuperació de la Memòria Històrica de tenir un caràcter rancorós i venjatiu, però quan el vius des de dins t'adones que és tot el contrari. És un moviment reparador, que lluita per garantir uns drets vulnerats, no per generar noves enemistats. "No són capaços de veure que nosaltres no ens movem amb un rerefons polític, això rai. Estem parlant d'humanitat, dels nostres éssers estimats", reivindica la Fini de Haro.

FER MEMÒRIA

Quan vaig embarcar-me en aquesta investigació tenia un objectiu clar. Descobrir per què aquestes persones continuen tenint un instint incansable per trobar als seus familiars després de gairebé cent anys. M'he adonat que no existeix una resposta clara ni absoluta a aquesta pregunta. Cada família amaga una història completament diferent. Cadascú té els seus propis motius. Però, malgrat les divergències, el rerefons dels seus discursos és el mateix. Entre les seves paraules es pot albirar una necessitat real i una lluita que treu fum.

El silenci i la por van caure com un vel sobre una generació sencera, que d'una manera o una altra va acabar assumint la injustícia, fent així que passés desapercibuda. Per sort, però, iniciatives com la de les germanes de Haro i la resta de socis fundadors de l'associació apropen a les famílies a tancar ferides i, fins i tot, autoperdonar-se, com la Gemma Sanchís. Els nets dels represaliats, nascuts en democràcia, tenen l'empenta, la valentia i les eines que als seus pares els van faltar per capitanejar la lluita. Tal com em deia la Gemma: "jo quan Franco va morir tenia nou anys, és un record molt llunyà. He viscut en una altra societat on he crescut entenent que no hem de tenir por a aquestes coses".

Però la intenció confessa d'alguns sectors d'ignorar la situació (com ha passat amb el Partit Popular quan va tancar l'aixeta d'ajudes econòmiques per la Memòria Històrica), ha portat al fet que, malgrat la presa de força dels familiars, la realitat de les víctimes del franquisme hagi quedat invisibilitzada. "Quan va entrar la democràcia, als que van sacrificar va ser als que estaven enterrats. Els van enterrar més perquè ja no podien protestar. I ho continuen fent perquè ningú vol assumir la seva part de culpa. Aleshores, per ells, és millor ignorar-ho, com si no existís", denuncia la Montse Rico.

Les seves paraules em recorden a les declaracions que va fer la Secretaria de Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana, Antonia Serna, al documental *La memòria de Petrer*. Deia que tothom coneix les atrocitats de l'Alemanya nazi, però ningú coneix les atrocitats del feixisme espanyol. Això, per ella, només té una explicació: els alemanys van perdre la guerra, però els insurrectes espanyols la van guanyar.

En el mateix documental, el Director General de Qualitat Democràtica, Responsabilitat Social i Foment de l'Autogovern de la Generalitat Valenciana, Iñaki Pérez, recuperava les paraules

d'Antonia Serna i afegia que, a més, les institucions posen traves en l'obertura de fosses comunes perquè se senten, encara, "herederes de la barbàrie". "Durant la Transició s'havien de fer uns deures en matèria de reparació moral i no es van fer", assenyala.

I la Montse Rico reafirma aquestes paraules explicant-me la quantitat de traves que li han posat sempre en acudir a les administracions a buscar documentació relacionada amb el seu avi. "A qualsevol lloc que hi vaig, si no tinc una titulació de periodista, arqueòloga o historiadora no em deixen rebuscar entre els arxius. Puc buscar en qualitat d'afectada, però em posen traves i no em faciliten la cerca. A més, per recuperar alguns documents cal pagar fins a 700 euros".

Ara, però, el Govern de coalició PSOE i UP ha aprovat un projecte de llei de Memòria Democràtica que resoldria part dels entrebancs de la llei de Memòria Històrica. En matèria de fosses comunes dictamina que ha de ser l'Estat qui assumeixi en primera persona les tasques d'exhumació de fosses, involucrant les diferents administracions, però sense deixar a les seves mans la responsabilitat d'impulsar-les. Aquesta llei està pendent d'aprovació al Congrés de Diputats.

Mentre no s'aprovi, però, encara seran necessàries associacions com la del cementiri d'Alacant, que a més de promoure les exhumacions també s'ha convertit en un espai de gran ajuda a les víctimes. Un escenari d'intercanvi d'informació, on els membres cooperen compartint eines per recuperar informació rellevant i documents com actes de defunció, sumaris, expedients carceraris... "Ningú t'havia explicat mai on podies trobar tot això i, abans de l'associació, no sabíem ni per on començar", reconeix la Fani.

A Alacant, la lluita ja ha arrencat, i tal com deia la Montse Rico, "això no té data de caducitat". Marxo del cementiri de la Mare de Déu del Remei tenint molt clar que potser els autors dels afussellaments s'esperaven que els fills dels assassinats morissin i aquesta etapa de la història morís amb ells. Però si la memòria ha aconseguit sobreviure durant vuitanta anys, superant la por, la vergonya, el silenci i les traves institucionals, estic segura que podrà sobreviure, com a mínim, vuitanta anys més.

6. BIBLIOGRAFIA

ESCRIBANO, F. & FERRÁNDIZ, F. & SOLÉ, Q. & BERNAL, S. (2012): *Antoni Benaiges, el mestre que va prometre el mar*. Associació Mirmanda, Blume i Ventall Edicions. Espanya. (Consultat el 13/12/2021)

HERNÁNDEZ, C. (2019): *Los campos de concentración de Franco*. S.A. Ediciones B. Espanya. (Consultat el 13/12/2021)

ARMENGOU, M. & BELIS, R. (Directors). (2003): Les fosses del silenci 1 [Sèrie documental]. TV3. Recuperat de: <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/les-fosses-del-silenci-1/video/5471679/> (consultat el 19/12/2021)

ARMENGOU, M. & BELIS, R. (Directors). (2003): Les fosses del silenci 2 [Sèrie documental]. TV3. Recuperat de: <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/les-fosses-del-silenci-2/video/5471672/> (consultat el 19/12/2021)

VILATÓ, A. (2021): “Continúa la incertidumbre sobre el paradero de los represaliados por el franquismo en el Cementerio de Alicante” a *El Salto*. Recuperat de: <https://www.elsaltodiario.com/exhumacion-fosas-comunes/continua-incertidumbre-paradero-restaurant-represaliados-franquismo-cementerio-alicante> (Consultat el 20/12/2022)

Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura (2007). *Boletín Oficial del Estado*, 310, de 27 de diciembre de 2007. Recuperat de: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296> (Consultat el 26/12/2021)

Ley 14/2017, de 10 de noviembre, de memoria democrática y para la convivencia de la Comunitat Valenciana (2017). *Boletín Oficial del Estado*, 311, de 23 de diciembre de 2017. Recuperat de: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2017-15371> (Consultat el 26/12/2021)

Proyecto de Ley 121/000064, de 30 de agosto de 2021, de Memoria Democrática (2021). Recuperat de: https://www.congreso.es/public_oficiales/L14/CONG/BOCG/A/BOCG-14-A-64-1.PDF (Consultat el 26/12/2021)

Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura. *Boletín Oficial del Estado*, 232, de 27 de septiembre de 2011. Recuperat de: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2011-15206> (Consultat el 26/12/2021)

ARMH: “4. La Ley de Memoria Histórica y su desarrollo normativo: ni verdad ni justicia”, al blog de *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*. Recuperat de: <https://memoriahistorica.org.es/4-la-ley-de-memoria-historica-y-su-desarrollo-normativo-ni-verdad-ni-justicia/> (Consultat el 26/12/2021)

ARMH. “4.3. Exhumaciones”, al blog de *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*. Recuperat de: <https://memoriahistorica.org.es/4-3-exhumaciones/> (Consultat el 26/12/2021)

Secretaría General del Estado de Memoria Democrática (2020): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la Dictadura Franquista 2000-2019*. Espanya. Recuperat de: https://www.mpr.gob.es/servicios/publicaciones/Documents/Exhumaciones_Guerra_Civil_accessible_BAJA.pdf (Consultat el 26/12/2021)

Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. “Buscador de fosas” al portal del *Gobierno de España*. Recuperat de: <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadorfosas.aspx> (Consultat el 10/01/2022)

MEZQUIDA, M. (2017): “Excavaciones y exhumaciones de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo en el País Valenciano” a *La Linde*. Recuperat de: <http://lalindearqueologia.com/excavaciones-y-exhumaciones-de-fosas-de-la-guerra-civil-y-del-franquismo-en-el-pais-valenciano/> (Consultat el 20/01/2022)

Visor cartogràfic de la Generalitat Valenciana. Recuperat de: <http://visor.gva.es/visor/>
(Consultat el 2/02/2022)

BAQUERO, J. M. (3 d'abril de 2018): "Rajoy repite con la Memoria Histórica: cero euros y olvido a las víctimas del franquismo" a *elDiario.es*. Recuperat de:
https://www.eldiario.es/sociedad/rajoy-memoria-historica-victimas-franquismo_1_2195035.html (Consultat el 9/03/2022)

JUNQUERA, N. (5 d'octubre de 2013): "La promesa que Rajoy sí cumplió" a *El País*.
Recuperat de:
https://elpais.com/politica/2013/10/05/actualidad/1380997260_542677.html (Consultat el 9/03/2022)

SÁNCHEZ, L. (14 de gener de 2019): "La partida para Memoria Histórica renace: de 0 a 15 millones de euros" a *El Independiente*. Recuperat de:
<https://www.elindependiente.com/economia/2019/01/14/la-partida-memoria-historica-pasa-0-15-millones/> (Consultat el 9/03/2022)

EFE (28 d'octubre de 2020): "El Presupuesto 2021 dedica 11,3 millones para impulsar la Memoria Democrática" a *La Vanguardia*. Recuperat de
<https://www.lavanguardia.com/politica/20201028/4961251556/presupuesto-113-millones-memoria-historica.html> (Consultat el 9/03/2022)

Agencias (13 d'octubre de 2021): "El Gobierno invertirá 11,8 millones de euros en las políticas de Memoria Histórica" a *Público*. Recuperat de:
<https://www.publico.es/economia/gobierno-invertira-11-8-millones-euros-politicas-memoria-historica.html> (Consultat el 9/03/2022)

JUNQUERA, N. (9 de gener de 2022): "Las huellas del horror franquista: 10.000 esqueletos recuperados en 20 años", a *El País*. Recuperat de: <https://elpais.com/espana/2022-01-09/las-huellas-del-horror-franquista-10000-esqueletos-recuperados-en-20-anos.html> (Consultat el 9/03/2022)

Portal d'informació de la Generalitat Valenciana. "Presidents de la Generalitat" al portal de la *Generalitat Valenciana*. Recuperat de: <https://argos.gva.es/va/presidentes-generalitat> (Consultat el 9/03/2022)

12 en digital. (14 de novembre de 2020): "Homenaje falangista a José Antonio Primo de Rivera en Alicante en vísperas del 84º aniversario de su fusilamiento" a *12 en digital*. Recuperat de: <https://12endigital.es/2020/11/14/homenaje-falangista-a-jose-antonio-primo-de-rivera-en-alicante-en-visperas-del-84o-aniversario-de-su-fusilamiento/> (Consultat el 10/03/2022)

MEZQUIDA, M. (2016): *Mapa de fosas comunes en el País Valenciano*. València. Recuperat de: <http://memoriahistorica.dival.es/wp-content/uploads/pdf3.pdf> (Consultat el 10/03/2022)

El Español (5 de novembre de 2020): "Moncloa avisa de que el 75% de los desaparecidos del franquismo en fosas no se recuperará", a *El Español*. Recuperat de: https://www.elespanol.com/espana/politica/20201105/moncloa-avisa-desaparecidos-franquismo-fosas-no-recuperara/533697956_0.html (Consultat el 15/03/2022)

CALP, A. & MEZQUIDA, M. & VILA, A. (Any desconegut). *Fitxa de la fossa comuna Alacant XXII*. (Consultat el 15/03/2022)

MORADIELLOS, E. (14 de febrer de 2017): "José Antonio, la forja del mito y las claves del culto a la personalidad" a *El País*. Recuperat de: https://elpais.com/cultura/2017/02/08/actualidad/1486545154_412290.html (Consultat el 21/03/22)

GINÉS, I. & GONGA, C. (Directors). (2022): *La memoria de Petrer* [Documental]. Youtube. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=uXCA1h5cq3c> (Consultat el 2/04/22)

ORTEGA, M. (13 de novembre de 2018): "Petrer retira los restos de la que fue la Cruz de los Caídos del Franquismo" a Valle de Elda. Recuperat de: <https://www.valledeelda.com/noticias/cultura/31944-retiran-la-cruz-de-los-caidos-de-petrer-para-colocar-un-monumento-de-conciliacion.html> (Consultat el 3/05/2022)

7. ANNEX

7.1. Informació complementària sobre el fenomen de les fosses comunes a Espanya i el cas particular de la Comunitat Valenciana i Alacant

La Guerra Civil i la dictadura franquista van propiciar la **desaparició de 114.226 persones**¹. Totes elles afusellades i enterrades en fosses comunes repartides per tot el territori, en indrets tan diversos com cunetes, descampats, cementiris... I, molt sovint, sense notificar a les famílies el parador dels cossos. Aquesta pràctica era una estratègia més del dictador Francisco Franco, s'anomenava “Limpieza después de la toma” i consistia en exterminar a tots els infidels al nou règim².

Segons les dades del Ministeri de la Presidència, Relacions amb les Corts i Memòria Democràtica, a data de 9 de març de 2022, a Espanya hi ha un total de **2.468 fosses comunes localitzades** (comptant tant les intervingudes com les no intervingudes)³. Els experts, però, adverteixen que el nombre és, en realitat, molt major si es tenen en compte totes aquelles fosses comunes no localitzades. El forense Francisco Etxebarria, assessor del secretari d'Estat de Memòria Democràtica, Fernando Martínez, adverteix, en declaracions a *El País*, que hi ha comunitats autònomes on prop del 40% de les fosses que es busquen no són ni seran localitzades⁴.

Tal com explica Etxebarria, el problema de les fosses no localitzades escau, sobretot, en que “moltes són irrecuperables perquè han estat sepultades per carreteres, autopistes i edificacions” i moltes altres romanen buides perquè durant la dictadura “més de 33.000 restes van ser traslladades al Valle de los Caídos”. A més, identificar la seva localització és cada cop més difícil perquè “el pas del temps ha fet que molts dels testimonis, que van ser obligats a enterrar

¹ El Español (5 de novembre de 2020): “Moncloa avisa de que el 75% de los desaparecidos del franquismo en fosas no se recuperará”, a *El Español*.

² ARMENGOU, M. & BELIS, R. (Directors). (2003): Les fosses del silenci 1 [Sèrie documental]. TV3.

³ Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. “Buscador de fosas” al portal del *Gobierno de España*.

⁴ JUNQUERA, N. (9 de gener de 2022): “Las huellas del horror franquista: 10.000 esqueletos recuperados en 20 años”, a *El País*.

els cossos o van veure com es feia, hagin mort, perdent per sempre el rastre d'aquells enterraments clandestins”⁵.

En el cas de la Comunitat Valenciana, segons les dades del Ministeri de la Presidència, Relacions amb les Corts i Memòria Democràtica, a data de 9 de març de 2022, hi ha un total de **89 fosses comunes localitzades** amb represaliats del franquisme⁶. Però, segons les dades de la Generalitat Valenciana (propiciades per un informe fet a mode cooperatiu entre l’associació científica ArqueoAntro i el Grup per la Recuperació de la Memòria Històrica a València), hi ha un total de **299 fosses comunes** en tota la comunitat autònoma, 165 de les quals amb víctimes de la repressió franquista⁷. És important destacar aquesta xifra de 165 fosses perquè les dades de la Generalitat Valenciana, a més de donar una xifra general, diferencien entre fosses amb represaliats del franquisme, fosses amb represaliats de la segona república, fosses amb morts per la Guerra Civil, etc.

En aquesta línia, pel que fa a la província d’Alacant, segons les dades del Ministeri de la Presidència, Relacions amb les Corts i Memòria Democràtica, a data de 9 de març de 2022, hi ha un total de **30 fosses comunes localitzades**⁸. Però aquesta xifra és errònia ja que només al cementiri municipal d’Alacant es comptabilitzen 41 fosses comunes, 36 de les quals amb represaliats del franquisme. Pel que fa a les dades de la Generalitat Valenciana, es comptabilitza que a la província d’Alacant hi ha **44 fosses comunes localitzades**⁹.

Es pot observar, per tant, que no hi ha dades exactes sobre el nombre de fosses comunes, ja que les pròpies institucions governamentals es contradiuen entre sí. Això, al cap i a la fi, suposa una dificultat afegida a la tasca d’investigació sobre fosses comunes i, com a conseqüència les seves exhumacions.

⁵ JUNQUERA, N. (9 de gener de 2022): “Las huellas del horror franquista: 10.000 esqueletos recuperados en 20 años”, a *El País*.

⁶ Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. “Buscador de fosas” al portal del *Gobierno de España*.

⁷ MEZQUIDA, M. (2016): *Mapa de fosas comunes en el País Valenciano*. València.

⁸ Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. “Buscador de fosas” al portal del *Gobierno de España*.

⁹ Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. “Buscador de fosas” al portal del *Gobierno de España*.

7.2. Informació complementària sobre el cementiri d'Alacant

El Cementiri Municipal de la Mare de Déu del Remei d'Alacant té una superfície total de 223.674 m² i està dividit en quadres numerats. En ell hi ha **41 fosses comunes**, anomenades per nombres romans del I al XLI i repartides entre els **quadres 12 i 19**.

Vista aèria del cementiri d'Alacant

Mapa del cementiri d'Alacant.

A la vista aèria del cementiri es poden contemplar les fosses diferenciades per colors. Això és perquè el visor cartogràfic de la Generalitat Valenciana fa servir la següent llegenda:

- **Fosses marcades de color vermell**: són aquelles on hi ha enterrades víctimes de la Guerra Civil. Com ja s'ha explicat anteriorment, en el cas d'Alacant no hi ha fosses d'aquest tipus, per això no apareixen a la fotografia.
- **Fosses marcades de color groc**: són aquelles on hi ha víctimes de la repressió de la rereguarda republicana. Al cementiri d'Alacant només hi ha 2 i van ser exhumades durant el franquisme.
- **Fosses marcades de color lila**: són aquelles fosses on hi ha enterrades víctimes de la repressió franquista. Al cementiri d'Alacant hi ha 36.
- **Fosses marcades de color blau**: són aquelles on romanen enterrades víctimes mortes per altres causes. En el cas del cementiri d'Alacant són víctimes de bombardejos de l'aviació italiana. N'hi ha 3.

D'altra banda, a la vista aèria del cementiri també es pot contemplar que hi ha una fossa allunyada de la resta, la fossa XXVI. En aquest cas, no es tracta d'una fossa en sí, encara que es reconegui com a tal. És la tomba del poeta Miguel Hernández, que també va ser víctima de la repressió franquista, però en el seu cas no per afusellament. Miguel Hernández va emmalaltir a la presó degut a les condicions infrahumanes a les que estaven sotmesos els presoners i va morir com a conseqüència.

Fossa XXVI: tomba de Miguel Hernández al Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

7.2.1. Quadre 12 del Cementiri Municipal de la Mare de Déu del Remei

El quadre 12 és el més gran. Hi ha un total de **35 fosses comunes**, que són les següents: I, II, III, IV, V, VI, VII, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXIX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVIII, XXXIX, XLI. De totes aquestes, tres corresponen a bombardejos de l'aviació italiana (la XXIII, XXIV i XXV), dues a víctimes de la repressió republicana (la I i la XXII) i la resta corresponen a víctimes de la repressió franquista.

Vista aèria del quadre 12 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

Quadre 12 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

7.2.2. Quadre 19 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei

El quadre 19 únicament té **sis fosses comunes**, totes elles amb represaliats del franquisme. Són les fosses VIII, IX, XXVIII, XXX, XXXVII i XL.

Vista aèria del quadre 19 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei (amb les fosses comunes senyalitzades). Font: el visor cartogràfic de la Generalitat Valenciana.

Quadre 19 del Cementiri de la Mare de Déu del Remei.

7.3. Imatges d'arxiu complementàries del cementiri d'Alacant i l'exhumació de la fossa

XXXIII

Monument en memòria de les víctimes del franquisme del cementiri d'Alacant

“Milers van ser les víctimes del franquisme a tota Espanya, afusellats o morts en les presons de malaltia i misèria, com el nostre Miguel Hernández.

Amb aquest humil memorial volem recordar a tots.

Hem gravat el nom dels més de set-cents republicans afusellats pel franquisme en la província d'Alacant entre 1939 i 1945, la majoria dels quals estan soterrats en aquesta parcel·la del cementiri formada per fosses comunes, que també contenen les restes dels alacantins que sofriren el cruel bombardeig de l'aviació feixista italiana sobre el mercat d'Alacant el 25 de maig de 1938.” – 28 de març de 2011

Monument en memòria de les víctimes del franquisme del cementiri d'Alacant

“El tren de los heridos

Silencio que naufraga en el silencio de las bocas cerradas de la noche.

No cesa de callar ni atravesando.

Habla el lenguaje ahogado de los muertos” – Miguel Hernández

Làpida de José Antonio Primo de Rivera

“Ojalá fuera la mía la última sangre española que se vertiera en discordias Civiles. Ojalá encontrara ya en paz el pueblo español, tan rico en buenas cualidades entrañables, la Patria, el Pan y la Justicia” –

José Antonio Primo de Rivera

Làpides d'afusellats pel franquisme

“Una bala rebelde fusiló tu voz. Todas juntas no pueden con tus ideas” – Familia Santos

“Enterrado con el nombre falso de José Medina Miralles. Luchó contra el fascismo por la libertad de España”

Exhumació de la fossa XXXIII

Els arqueòlegs de Drakkar i la Fini de Haro al terreny d'exhumació de la fossa XXXIII.

La Fini de Haro ajupida davant de la fossa XXXIII.

Els peus entrecuats de dos individus de la fossa XXXIII

Les restes d'una sabata a la fossa XXXIII.

Ossos extrets de la fossa XXXIII.

Un dels arqueòlegs de Drakkar treballant a l'exhumació de la fossa XXXIII.

Un dels arqueòlegs de Drakkar treballant a l'exhumació de la fossa XXXIII.